

जौनपूराहून निघतानाच जणूं बनारसीदासला कुमुहूर्त लागला होता.

तिथून निघाल्यावर कांही वेळेतच मुसळधार पावसाला सुरुवात झाली. नदीला पूर आला, नदी ओलांडताना सामान भिजून सामानाची वाताहात झाली. थैलीत, कमरेच्या खिशात ठेवलेले जडजवाहर चिखल पावसाच्या व अंधाराच्या त्या प्रवासात कुठेतरी पडून गेले त्याचा शोध लागला नाही . एक मोत्याची माळ होती ती उंदरानी पळवून नेली.

कसंबसं आगऱ्याला पोहचल्यावर राहिलेला माल विकला खरं गिऱ्याईक लुच्चे निघाले. इथल्या बाजारपेठेत अनुभव नसल्याने बुडवणारं गिऱ्याईक त्याला ओळखू आले नाही.

माल आणि पैसे दोन्हीही तिकडेच. वसुलीसाठी खेटे घालून पायाचे तुकडे पडून तोंडाला फेस आला. कापडाच्या भिजलेल्या गाठी अर्ध्या किंमतीत विकल्या लागल्या.

या संकटाच्या मालिकेनं बनारसीदास पुरा नागवला गेला. पिताजीची दोन पत्र आली पणं त्यानं काय अणि कसं कळवावे याचा प्रश्न, शरमेनं त्याचा जीव थोडा थोडा झालेला त्यांचा व्यापारविषयी प्रकृतीविषयी चौकशी करणारं त्याचं पत्र नुकतंच आले होते परन्तु त्या पत्राला उत्तर देण्याचं धारिष्ट बनारसीदासमध्ये उरलं नव्हतं.

आगऱ्यात तो अेकटा जीव सदाशिव होता हे खरं पण हा जी व जगवण्यापुरता पैसाही त्याच्याजवळ सध्या नव्हतां.

बाजारात जाणं बंदच झालं होतं, मालही नव्हता आणि पैसेही नव्हते व्यापार करणार कसा ?

सध्या घराच्या भिंतीकडे पहात बसून दिवसं काढण चालू केले कांही दिवस तर कोपऱ्यावरच्या गोविंद हलवायाकडची कचोरी खाऊन ढकलणं चालू तेही उधारीवर.

.८०.

कचोरीच जेवण, तोच नास्ता, सर्वकांही अन्नब्रम्ह तेच दरवेळी त्याच्याकडून कचोरी घेताना त्याच्या मनाला असं वाटायचं की याची उधारी फेडू शकू कां ? अपराध्यासारखं वाटायचं पण दुसरा इलाजच नव्हता. कांही नातेवाईक गावात होते पण त्यांच्यापुढे जाऊन हात पसरणं म्हणजे मरणप्राय वाटायचं, काल संध्याकाळी येताना त्यानां गोविंदाला सांगून टाकलं.

हे पहा गोविंदा, तुझ्या कचोरीची राहिलेली उधारी सध्यातरी देणं मला शक्य नाही, माझ्या जवळ पैसे उरले नाहीत, तूं विचार कर नाहीतर उद्यापासून मला कचोरी देवू नकोस.

गोविंद क्षणभर बनारसीदासाकडे पहातच राहिला. हा सांगतोय ते खरं आहे कां ? आणि ह्याचे पैसे बुडले म्हणजे धंदा चौपटच की.,

पण त्यावेळी त्याला स्वतःची ती अवस्था आठवली, शेजारच्या खेड्यातून कामधंदा पाहण्यासाठी तो जेव्हां इथे आला त्या वेळची दैना त्याच्या डोळ्यासमोर उभी राहिली.

हातात हुनर होतं पण पैसा नव्हता, हातात चव होती कष्ट करुन प्रामाणिक पणानं धंदा करण्याची इच्छा होती.

त्यावेळी क्षणभर जागेसाठी दारोदार फिरल्यावर अेका दयाळू माणसाच्या कृपेनं ही जागा आणि उधारीवर माल मिळाला तेव्हां कुठे हे कचोरीचं दुकान थाटलं आणि आज हे चांगले दिवस आले पोटापुरतं, पोराबाळाच्या गरजेपुरतं मिळत होतं.

आपल्यासाराखं स्वतःचं गांव सोडून व्यापारासाठी इथे येवून राहिलेल्या या गृहस्थाची सध्याची दशा पाहून त्याचं मन कळवळलं, पैशाचा विचार तो विसरला.

.८१.

गृहस्थ भला होता, तरुण होता, कवी होता, त्याच्या घरी रोजरात्री मैफिली चालायच्या, मोजके रसिक लोक त्याच्याकडे यायचे हे तो पहायचा, तो स्वतःही अेक दोनदा गेला होता.

अशा माणसानं उपाशी रहावं, जवळ पैसे नाहीत म्हणून भुकेनं तडफडावं हे गोविंदला योग्य वाटेना. शिवाय असं असूनही लबाडी करुन त्याचे पैसे बुडविण्याचा बनारसीदासचा डाव नव्हता जी वस्तुस्थिती होती ती बिचाऱ्यानं सांगितली होती.

त्यामुळेच गोविंदच्या मनात त्याच्याविषयी दया वाटू लागली.

सेठजी पैसा काय आज ना उद्या मिळेल, ज्यावेळी मिळेल तेव्हां माझी उधारी द्या पण भूक लागेल तेव्हा माझ्या कचोऱ्या खात जा.

लाचारी, संकोच, कृतज्ञता आणि पोटाचा प्रश्न सुटल्याचा थोडासा आनंद या संमिश्र भावनेनं भारुन गोविंदाचे आभार मानून बनारसीदास आपल्या घरी परतला होता.

जगात पैशाचं मोल काय असते हे या कांही दिवसात त्याला पूर्णपणे समजलं होतं.

परन्तु त्याहि पत्नीकडचे कांही अनुभव त्याला आले होते.

हातात पैसा आला तेव्हां त्याने आपल्या मित्र मंडळीसाठी अनेक थाटामाटाचे भोजन समारंभ आयोजित केले होते. मित्रांच्या सहवासाचा आनंद लुटलेला, इथल अेकमेव सुख तेच होतं.

दुपारी झाली, अंगाची तलखी झाली यमुनेवरुन येणारं वारं देखील असाहय गरम वाटू लागलं, कांही वेळानं ते ऊन मालवत चाललं सूर्य पश्चिमेकडील आपल्या गुहेकडे परतू लागला.

आगऱ्याची बाजारपेठ झगमगून उठली पण, बनारसीदासच्या मनात अजून अंधरच होता. मघाशी गोविंदानं चार कचोऱ्या आणून दिल्या होत्या त्या खाल्ल्यानं पोट शांत झालेलं.

.८२.

दाराशी चाहूल लागल्यानं बनारसीदासनं तिकडे पाहिले उत्तमचंद दुलाह पायऱ्या चढून बेटकीवर आले.

या, या, अलभ्य लाभ

त्यानं कृश झालेल्या शरीराकडे पाहून ते उपाहासाने हंसले आणि अेखादी शिवी द्यावी तसं उद्गारले.

कांही नाही, ठीक आहे

व्यापार काय म्हणतोय ? सगळ्या माल विकला का ? पैसे सुटले ना !

उत्तमचंदचा खोचक प्रश्न.

चालायचंच, धंदा म्हटलं की नफानुकसान होणारचं कसंबसं स्वतःला सावरीत तो म्हणाला. केवळ आपल्या मोठ्या बहिणीचा सासरा आणि वयोवृद्ध असल्यानं त्याचं पांढऱ्या केशांचा मान ठेवायचा म्हणून त्यानं संयम धरला नाहीतर कांहीतरी अपशब्द त्याच्या तोंडून नक्कीच बाहेर पडले असते.

माझा मुनीम उद्या जौनपुरला जातोय, कांही निरोप द्यायचाय कां पिताजीना, असेल तर सांग कुशल आहे म्हणावं.

काही वेळ इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्यावरती उत्तमचंदनी त्याचा निरोप घेतला.

त्यांना पोचवायला दाराशी आलेल्या बनारसीदासला ते म्हणाले म्हणून कर्तव्यच आहे माझं ते अनुभवाचे बोल सांगतो तुम्हाला, तुमचं ते काव्य वगैरे विसरा तरच कांही भल होईल, नाहीतर सत्यानाश ठरलेला.

.८३.

मानभावी पणानं अेव्हढं बोलून ते निघून गेले मानहानीच्या वेदना गिळून, अपमानाची जखम लपवून पायातलं त्राण गेल्यासारखे येवून ओसरीवरच्या बैठकीवर तो मूढपणे बसून राहिला.

रात्र मध्यावर आली तेव्हां तिथंच अंग टाकल. झोप कुठ येत होती ? त्यानं काय योजलं होतं आणि काय घडलं होतं ?

जौनपुरावरून येताना आशांचा केव्हढा मनोरा रचला होता, केव्हढी सुखस्वप्ने रेखाटली होती.

ती स्वप्न सामान्य माणसाची होती, कुटुंबाचा भार आपण उचलवा, वडीलाना आपल्या कर्तृत्वानं सुखवावं, चार पैसे मिळवावेत सुख भोगावं. दानधर्म करावा, अस वाटायचं.

पण सारंच चौपट झालेलं

अरे कविराज s s कहां हो, हम आये है

हास्यविनोदाच्या कल्लोळत मित्रांचा कंभू आत शिरला, त्याच्या आल्हादकारक तुषाराने बनारसीदासांचं मरगळलेलं मन उत्फुल्ल झालं.

त्याच्या अवतीभवती घरा घालून सारे बसले.

परसो तो मृगावती का गायन बूरा हो गया

आ: हा: कितनी अजीब, सुंदर कविता थी, अभितक यहाँ मस्तिष्कमें है

आज कुछ सुनाओंगे ?

हां

क्या सुनाओंगे ?

आज मधुमालती सुनाऊंगा,

पहाटे पर्यन्त मधुमालती नवरंगानं, नवउन्मेषानं बहरत गेली, सर्वाना रंगवत राहिली, कल्पना, शब्दांची मधुमयी रचना, भावपूर्णतां याने सारी महफिल भान विसरून देहभान हरपली. उद्याच्या घासभर अन्नाची भ्रान्त असलेला बनारसी या क्षणी त्या महफिलीचा बादशहा होता. शब्दांचा सम्राट होता.

सान्या विवेचनातून मुक्त होता.

अलभ दुनियेची धनदौलत या आनंदापुढे त्याला तुच्छ होती.

.८४.

थंडीचे दिवस असल्यानं अंधारायला लवकरच सुरुवात झाली सोनेरी उन्हांना निरोप घ्यायची घाई झाली, त्यामुळे दिशांनी काजळून जाण्याची तयारी केली, संध्याकाळची उदासवाणी कातरवेळ सर्व घरावर आपली गहिरी छाया पसरवू लागली.

त्या तशा सांजवेळेला बनारसीदास आपल्या सासऱ्याच्या दारांत जाऊन उभा राहिला, त्यानं दारातून आंत पाहिलं तर त्याची पत्नी अंगणात उभी होती. अकटीच, सरत्या अंधारातली तिची मूर्ती त्याला व्याकूळ वाटली, तो तिच्याकडे असोशीनं पाहात राहिला.

तिने अकस्मात दाराकडे चाहूल लागल्यानं पाहिलं, ध्यानी मनी नसताना, कांही चिठ्ठी निराप नसताना आपल्या पतीला अस अवचित अकस्मात दारात पाहून ती बावचळून गेली, आश्चर्याचा भर ओसरून तिचा चेहरा आनंदान फुलला, आणि क्षणभर डोळ्यांत खंत झाकळून गेली.

संकोचून, घुंगट नीट करून ती पटकन आतल्या खोलीत निघून गेली.

जेवण्याची चौकशी झाली, जेवण आटोपली, घरात सामसूम झाली.

स्वच्छ नरम अंथरुणावर पडल्या पडल्या प्रवासानं थकलेल्या बनारसीदासचा शीण गेला, डोळ्यावर सुखद झोपेची झापड येवू लागली, पण ती प्रयासानं थोपवून बनारसीदास आपल्या बायकोची वाट पाहात होता.

तिला पाहून, भेटून वर्ष होत आलं होतं, संकटाच्या त्या काळात तिच्या आठवणीचा दिलासा होता.

आज तिला पाहून अेक वेगळीच ओढ वाटुं लागलेली. तिच्या हातातल्या चुड्यांचा न पायातल्या पायलचा नाजुक आवाज हलकेहलके त्याच्या बिछान्याजवळ येवून थांबला.

.८५.

त्याच्या पायाशी बसून ती पाय चुरायला लागली.

आ हा s s, मायेचा, आपूलकीचा हा शीतल स्पर्श, त्याच्या पोळलेल्या मनावर जणू फुंकर घातली गेली, थकलेल्या शरीराची संजीवनी होती ती.

उठून बसत त्याने तिचा हात आपल्या हातात घेतला, हिच्यात सुरुच्या झाडांच्या डौल नसेना कां ?

पण आम्रवृक्षाच्या छायेसारखी सुखदायक आहे ही.

नखरेल सोन्दर्य नाही पण मनाचं औदार्य आहे मद्याची धुंद मादकता हिच्यात नाही पण तृषार्ताची तहान भागविणाऱ्या जलाची शीतलता आहे, या भावनेनं तो पुलकित झाला.

कुशल आहेस ना तू

तिला निकट घेत त्यानां विचारलं.

हे आज विचारावंस वाटलं ? आज आठवण झाली तुम्हाला माझी ?

तिच्या डोळ्यातून झुंबर फुटावं तसे खळकन आसू निखळले.

जिला नवरा विचारित नाही, तिला जग विचारित नाही

असं कां बोलतेस ?

तिकडं आगऱ्यात तुम्ही व्यापारात बुडाल्याचं उतमचंदजींच्या पत्रावरून कळल ते वाचून ससुरजी भयंकर संतापले.

स्वतःच्या कर्माला वारंवार दोष देवून तुम्हाला बोललवीत होते

मी बरबाद झालो, हा दिवस घरदार भीकेला लावणारं असं मला वाटतंच होतं, याच्या आईच्या हड्डासाठी जवळ होती नव्हती ती पुंजी गोळा करून याला माल घेवून दिला आणि यानं सारं कांहीं गमावून टाकलं, आम्ही फार कंगाल झालो आतां आयुष्यात पुन्हां म्हणून तोंड वर निघायची आशा राहिली नाही.

.८६.

असं म्हणून ते बेहोष होवून पडले. आणि दुसऱ्या दिवशी रागाच्या भरात मला इकडे खैराबादला पाठवून दिले.

म्हणे या मूर्खाचे कुटुंब पोसायचं ! तेव्हापासून मी इथेच आहे, जाणार कुठे ? सासर दुरावलं तर माहेरचाच आधार, आहे तुम्ही माझी खबर विचारावी असं कधी वाटलं का ?

पदरानं डोळे पुसून आपला मनस्ताप व्यक्त करीत म्हणली.

तुला पिताजीनी इकडे पाठविलेलं कळलं म्हणून तर मी इकडेच आलो, तुझी तर नेहमीच काळजी वाटते मला तिच्या खांद्यावर हात ठेवीत बनारसी म्हणाला, ते जावू दे, मध्यंतरी तिकडे जौनपुरास पिताजीना पत्र पाठवलं तेव्हा सारं क्षेम आहे असे कां कळवलं ? इकडे हाल सोसून तिथे कां राहिलात ?

आत्ता कसा आहे तिथला व्यापार ?

त्याच्या नजरेशी नजर भिडवीत ती म्हणाली तो गडबडून म्हणाला.

आ.., चांगला आहे की, ठीक चाललय तसं.

खोट साफ आहे हे, माझ्यापासून तुम्ही कांहींच लपवूच शकणार नाही.

खरं आहे तुझं, तुम्ही बायका अशा असता की तुमच्यापासून आम्हाला कांहीं लपविताच येणार नाही तुला खरं हवं आहे ना ? तर अँक.

.८७.

याक्षणी मी अगदी कफल्लक आहे, येताना तुझ्यासाठी अेखादी वस्तू, साडी आणावी वाटले पण जवळ तर अेक कवडीही नाही कसं करणारं.

परवा आग्रा सोडताना मला अेक थैली सापडली रस्त्यावर त्या थैलीत आठ मोती होते, हे अेव्हढंच काय ते आत्ता माझ्याजवळ असलेले भांडवल, खल्लास.

काय करू, खूप धडपड केली, या दोन तीन वर्षात काय कमी कष्ट केले मी, पण माझ्या हाताला यशच दिसत नाही , शेवटी कंगाल ते कंगालच राहणार असं वाटतंय.

असं कां म्हणताय, हेच दिवस थोडेच राहतात, तुम्ही धीर सोडू नका, सुख काय दुःख काय कायम थोडेच राहतं, यातून कुणाची सुटका झालीय ? हा असला संसार नको म्हणून तर तीर्थकरदेखील अपार वैभव सोडून वनांत जातात. आपण तर पामर माणसं ? कांहीं कर्म केलं असेल ते फेडलंच पाहिजे नाही कां ?

तिचे हे शब्द मायेच्या ओलाव्यातून पतीच्या प्रेमातून भिजून आलेले.

त्यानं तिच्या मांडीवर आपलं मस्तक ठेवलं व तो स्तब्ध पडून राहिला.

अजूनही माझी काय दुर्दशा झाली असती कुणास ठावूक ?

पण तुझे काका ताराचंद घरी आले. माझी स्थिती पाहून माझं न अकता, त्यांच्या घरी घेवून गेले माझं थकलेलं घरभाड

.८८.

त्यांनी भरुन टाकलं, माझं सामान गोळा करुन आणलं, आणि पुन्हा अेकदा जसुशदाच्या भावाबरोबर, धरमदासाबरोबर भागीदारीत व्यापार करण्यासाठी मला मदत केली.

मी पुन्हा थोडं फार मिळवलं, त्यातून सारं कर्ज फेडून टाकलं आता मी कुणाच्या देण्यात नव्हतो.

मला आगऱ्याचा उबग आला, सार देण्याघेण्याचे हिशोब संपवून मोकळा होवून इथ निघून आलो.

सध्या माझ्याकडे पैसे मात्र शिल्लक नाहीत.

बर, झोपा आता थकला आहात.

असं म्हणून त्याच्या अंगावर दुलई घालून ती त्याच्या शेजारी पडुडली पण झोप कुटली ? ती दोघं रात्रभर आगऱ्याच्या त्या दिवसाबद्दलच बोलत राहिली. तिथल्या वास्तव्यातील कडू गोड आठवणी, रात्र सरली पण संभाषण संपलं नाही. हुंकार आणि उसासे यांनी त्या शयनगृहाच्या भिंती सजग होवून गेल्या . प्रेमाच्या बधनानं बांधलेलं ते दोन दुःखी कष्टी जीव अेकमेकच्या स्पर्शात आधार शोधू लागले.

.८९.

त्याला जाग आली तेव्हा घरातल्या माणसांचा वावर सुरु होवून बराच वेळ झाला असावा, भांड्याचे आवाज, पावलांचे आवाज अेकू येवू लागले रात्रभरच्या जागरणानं त्याच्या पापण्या ओझावल्या होत्या. त्याची झोप चाळवली तेव्हा आपल्या बाहूवर माथं टेकून निश्चिंतपणे झोपलेल्या पत्नीच्या चेहऱ्याकडे पाहिले.

तिच्या मुद्रेवरचं पावित्र्य , त्यावर पसरलेली समाधानाची गुलाबी छटा, झोपेतच तिनं त्याच्या गळ्यात आपला हात टाकला.

अहं आता जायचं नाही मला सोडून

ओठातल्या ओठात ती पुटपुटली, तिच्या विस्कळीत झालेल्या केसावरुन त्याने अतीव प्रेमाने हात फिरविला.

अरे भगवान, किती उशीर झाला ? मां काय म्हणेल ? पिताजीना तोंड कसं दाखवू ? शरम आली अगदी.

तटकन उठून बसत ती म्हणाली.

शरम वाटण्यासारख तूं कांहीही केलं नाहीस, बैस ना ! आज कितीतरी दिवसानी असा हा निर्मळ प्रेमाचा क्षण माझ या जीवनात आलाय.

तिचा हात धरुन ठेवून बनारसीदास म्हणाला.

नको, जाते मी तुम्ही झोपा हवं तर, या झोपेनं तर माझी लाज काढली आज

केस कपडे आवरुन ती खोली बाहेर पडली. आता त्याला अंथरुणावर पडून राहवेना, तो उठून खिडकीशी येवून उभा राहिला.

सुरभ्य प्रसन्न अशा सूर्यकिरणानी सारं आकाश व्यापून टाकलं होतं, आपल्या मनातला अंधार जावून नैराश्य नाहीसं होवून तिथे नवाच प्रकाश जाणवत आहे असा भास त्याला झाला. जणू काही आपलं मन व समोरचा निसर्ग यात याक्षणी गूढ असं नातं निर्माण झालंय असं वाटलं, ती मंत्रमुग्ध अवस्था अनुभवत तो तसाच उभा.

चला अंघोळीचं पाणी काढलंय

.९०.

तिच्या शब्दानं तो भावनावर आला.

जशी आज्ञा, इतक्या दिवसानी तुझ्या तावडीत सापडलो आहे ना तेंव्हा तू म्हणशील तसं.

चला तर चला.

त्याचे ते खटयाळ शब्द ऐकून ती लाजून बाहेर निघून गेली रसोईधरात मां च्या मदतीला गेली.

काय म्हणताहेत आमचे जमाई ?

मा नं काहीशा उपरोधानं विचारलं.

म्हणयचं काय ? विचारे कर्मगती भोगून हैराण झालेत आगऱ्याचा व्यापार गुंडाळला वाटतं ! पुढे काय करणार आहेत ? तुझ्या सासऱ्यांना तर त्याची कांहीच दखल दिसत नाही, तुला तर इकडं हाकलून लावली, आतां निदान मुलाला तरी मदत करा म्हणावं.

तरी बरं, नवसानं झालेला अकुलता अक मुलगा आहे चुलीतल्या निखाऱ्यावर रोटली फुगवत मा म्हणाली.

मा, त्यांच्या आईवडिलांनी, तुम्ही त्यांना दुर लोटलं तरी मी तसं करू शकत नाही.

पती हेच स्त्रीचं दैवत, तेच सुखनिधान अशी शिकवण तूच मला दिलीस ना ?

सीता, अंजना या पतीव्रतांच्या कहाण्या तूं मला लहानपणी सांगत होतीस ना !

त्यांच्या वनवासापुढे माझी स्थिती तर कांहीच नाही, येवून जावून हयांना व्यापारात अपयश आले हाच त्यांचा दोष ना !

पैसा काय आज आहे उद्या नाही, पण माझा पती मला मिळेल काय ?

.९१.

ती तळमळून बोलत राहिली.

खरं आहे ग बाई तुझं, पण आम्ही काय करणार ?

हे बघ मा, यावेळी जर त्यांना आपण मदत केली नाही तर सोयरे असून काय उपयोग ?

माझा नवरा वर वर जरी आनंदी दिसत असला तरी तो आतून फार मोडून गेलाय, मनानं खचलाय, सारखे दुर्दैवाचे धक्के खाल्यावर कोणता पुरुष खंबीर राहिल तूच सांग.

हे सगळं विचित्रचं झालंय.

तिकडे वडिलांना सांगू शकत नाही. इकडे सासूरवाडी म्हणून परवेमणा वाटतोय, अशा स्थितीत त्यांना या जगात कुणाचाच सहारा वाटत नाही. आपल्याच माणसानी असं दुर केलं तर माणसानं कशाच्या आधारावर जगावं ?

बरं बाई, आल्यासारखं चार दिवस रहा म्हणावं. नंतर पाहू कांहीतरी.

असं नुसती पोकळ सहानुभूती नको, यातून कांहीतरी मार्ग काढला पाहिजे, ते पुन्हरं उद्योगधंद्याला लागतील, त्यांचा हरवलेला आत्मविश्वास त्यांना पुन्हां मिळाला पाहिजे असं आपण वागलं पाहिजे.

मी असं समजते की माझी आत्ताच सत्वपरिक्षा आहे, आणि मी असं माहेरी किती दिवस राहु ग, मला माझा संसार नको का ? असं वाऱ्यावर वरात असल्या सारखं जिणं मला नकोय, तू माझी आई आहेस, तुला माझं दुःख ठावूकच आहे.

आणि तुला अेक सांगते.

काय ग बाई ?

पती म्हणून तर ते मला वंदनीय आहेतच पण त्यांचं मन फार फार स्वच्छ आहे, आणि ते अेक प्रतिभाशाली कवी आहेत याचा मला अभिमान आहे.

.९२.

कर्तव्य प्रेम, अभिमान याचे रंग तिच्या मुद्रेवर विलसत होते.

तुर्त माझ्या हातून काय होईल तें पाहीन पण तुझ्या वडीलांसमोर हे कांही बोलू नकोस.

निखान्यावर डाळीची गुंडी ठेवत मा म्हणाली, या चार पांच वर्षांत कसे बसे जमवलेले वीस रुपये आहेत, ते मी त्यांना देणार आहे. त्या पैशातून ते थोडे तरी माल घेवू शकतील.

माझ्याजवळ ठेवून काय उपयोग आहे ? त्यापेक्षा हयांच्यासाठी कारणी आले तर बरं ? त्याच्या सुखापुढे मला कशाचीही लालसा नाही.

मुलीच्या या बोलण्यामुळे माच्या पोटात माया दाटून आली. अशा पतिपारायण मुलीला आपण जन्म दिला याचा तिला अभिमान वाटला, आपण दिलेले संस्कारच हिच्या वागण्या बोलण्यातून दिसताहेत .

आपल्यावर जर असा प्रसंग ओढवला असता तर आपणही नक्कीच असंच वागलो असतो.

मुलीविषयीच्या अपुलकीने ती गहिवरून गेली. आजूबाजूला कुणी नाही अकत नाही हे पहात तिला जवळ घेवून मा म्हणाली.

बेटी बायकांच हे असलं दुखणं फार वाईट असतं ग बाई, सहन करवत नाही आणि ते कुणाला सांगताहि येत नाही, आपला जन्मच वाईट बघं.

तू निराश होवू नकोस, मी तुझ्या पाठीशी आहे, माझ्याजवळ दोनशे रुपये आहेत ते मी तुला देईन, ते तू जमाईना दे, पण हे कुणासही समजता उपयोग नाही, ही रक्कम कांही थोडीथोडकी नाही, माझं ते स्त्री धन असलं तरी ही गोष्ट गुप्तच रहायला हवी.

ते भांडवल घेवून त्यांना पुन्हा व्यापार करूं दे, चांगलं होईल अशी आशा करायची, तुझं सुख तेच माझं सुख.

पुस पाहू डोळे, त्याचं स्नानं झालं असेल त्यांच्या नास्त्याचं तयारी कर चल उठ आपल्या पदरानं तिचे वाहणारे डोळे पुसत मा म्हणाली.

.९३.

अेकसारखं चालून पाय अतिशय थकून गेलेले, पुढचं पाऊल टाकायचं मुळी त्राणच शरीरात उरलं नव्हतं, पाठीवर, खांद्यावर प्रचंड ओझं लादलेलं, त्यातून विक्रिया माल भरलेला.

त्या थैल्यांचं ओझं घेवून चालणं म्हणजे शिक्षाच ती शिक्षाच आज बनारसी, नरोत्तम व त्याचा सासरा यांच्या नशिबी आली होती.

रात्रीच्या त्या थंडीतही अंग घामानं उबरून गेलं होतं.

आजुबाजूला अस्ताव्यस्त पसरलें, मृत्युच्या गुहेसारखं अक्रळविक्रळ वाटणार भयानक दाट जंगल, पायाखाली न संपणारी पायवाट तीही प्रयत्नपूर्वक शोधूनच काढावी लागे. आत्ता तर पुढची वाटच सापडेना, ती तिथेच संपली, कारण पुढे होतं नुसतंच निबीड अरण्य व अेकमेकांत गुंतलेल्या झडयांच्य अभेद्या भिंती.

ते तिघे पुन्हा मागे फिरले, अेकमेकाना धीर देत मार्ग शोधण्याचा विफल प्रयत्न करू लागले. आपला रस्ता चुकलाय हे त्याच्या ध्यानी आलं होतं.

त्याना आगऱ्याहून फिरोजाबादला जायचं होतं. शहाजादपूरपर्यन्त ते घोडागाडभने आले नंतर हमाल ठरवून ते पायी प्रवास करू लागले.

वाटते अेका राईत मुक्काम केला. रात्रीची अेक झोप झाली आणि जाग आली, स्वच्छ चंद्रप्रकाशानं सारं आकाश उजळून निघालेलं पाहून नरोत्तम म्हणाला.

आत्ता निघायला पाहिजे, थोडयाच वेळत पहाट होईल असं वाटतं.

नरोत्तम म्हणाला.

हमालाच्या डोक्यावार थैल्या देवून ते चालू लागले, कांही वेळानंतर पहाट व्हायच्या ऐवजी रात्र गडद होवू लागलेलं जाणवलं त्यातच चंद्र ढगानी झाकला जावून होता तो प्रकाशही संपला.

रातकिडयांची किरकिर वाढली. त्यामुळे जंगलातल्या त्या रात्रीच्या भयाणपणात भर पडली, तेव्हायत त्या वातावरणात अेक हृदयभेदी गर्जना उमटली.

.९४.

सर्वाच्या काळजाचा थरकाप उडाला, जवळपास कुठेतरी वाघ होता हे समजून आल्यानं भयानं गाळणं उडाली तो समोर आलाच तर देवाचं नाव घेण्यावाचून दुसरा कोणताच उपाय नव्हता, हातात काठया होत्या पण त्याने कसला प्रतिकार हेणार.?

पुन्हां अेकदा वाघाची आरोळी अैकू आली मात्र त्याच्या बरोबरच्या हमालानं आपल्या पाठीवरच्या सामानाच्या थैल्या तिथल्या तिथेच जमिनीवर टाकून दिल्या आणि भीतीने विंच्चालून तो जीव घेवून पळत सुटला.

ते तिघेही तिथल्या झाडावर चढून बसले. कांही वेळानं कांहीस शांत झाल्यावर खाली उतरले शक्यतो लवकर या जंगलातून बाहेर पडलं पाहिजे नाहीतर कठीणकर्म आहे.

बनारसी नरोत्तमला म्हणाला.

हमालानं टाकून दिलेलं ओझ डोक्यावर, पाठीवर घेवून चालणं नशीबी आलं होते.

अेकूण संकटं त्याचा पाठ सोडायला तयार नव्हती, खैराबादला सासूसान्याच्या आग्रहावरून कांही दिवस राहिला नंतर त्या अवधीत माल खरेदी करुन ते पुन्हा आगऱ्याला आला.

आगऱ्याच्या कतरा परवेज या बाजारपेठेत त्याने आपला माल विक्रीसाठी नेला कारण त्याच्या चुलत सासऱ्याचं, ताराचंद तांबीचं दुकान तिथंच होत, त्या व्यापारात थोडाफार फायदा झाला होता. तिथेच नरोत्तमची ओळख झाली, त्यातून मैत्री वाढली. स्नेहाचे बंध निर्माण झाले होत. दोघांच्या भागीदारीत व्यापार सुरु केला होता त्यासाठीच ते फिरोजा बादला निघाले, होते, त्याच्य बाबतीत दैव कोणतीही गोष्ट सरळपणे होवू देत नव्हते याचा प्रत्यय कांहीही क्षणातच त्याला आला. धापा टाकत, भयानं, पाठीवरच्या ओझ्यानं निस्त्राण होवून ते चालत होते. काटेरी झुडपानं ओरबडून निघाल्यानं त्याचे हात पाय रक्ताळून गेले.

अरे कौन है ?

अंगावर चाबकाचा फटकारा बसावा तसे शब्द अैकू आले आणि या आवाजाचा धनीही अकस्मात समोर येवून उभा राहिला.

.९५.

अंधारात मिसळून गेलेले काळीकभिन्न आकृती, दैत्यासारख्या दिसणाऱ्या उघडया शरीरावर फक्त लज्जारक्षणपुरती कमरेला लंगोटी होती.

हाथ मे क्या है ?

ओरडून त्यानं थैल्या हिसकावून घेतल्या, त्या अंधारातही त्याचे डोळे आनंदानं चमकूं लागलं, हा दरोडेखोर आहे हे त्या क्षणी त्या तिघांना कळले. आत्ता आपल्या प्राणंचा भरवसा नाही या भावनेन त्यांचे हात पाय थरथरू लागले.

अे, निकालो अभी क्या माल है !

त्याच्या अंगावरच्या खिशात हात घालून चाचपीत तो म्हणाला या कृतान्तकाळ असलेल्या माणसाकडून आपण कशी सुटका करुन घ्यावी असा अवघड प्रश्न बनारसीदासला पडला.

त्याच्या डोक्यांत अचानक अेक कल्पना चमकली. त्यानं अेक संस्कृत श्लोक म्हणून हात वर करुन त्या दरोडेखोराला आशिर्वाद देण्याचं नाटक केलं.

अरे , तुम तो ब्राम्हण हो, मेरे साथ घर चलो असे म्हणत त्यानं त्याक्षणी बनारसीदासचे पाय धरले, सुटकेचा दीर्घ निश्वास त्या तिघानी सोडला. या क्षणीचं त्याचं संकट होतं, त्या दरोडेखोराच्या पाठोपाठ तिघे चालू लागले, काहीं वेळतच त्याची वस्ती आली.

त्यानं लगबगीने पुढे होवून खाटेवर घोंगडी अंथरली, दाराबाहेरच्या चुलाण्यावर पाण्याचं मडकं होतं त्यातलं गरम पाणी आपून त्या तिघांचे पाय अत्यंत भक्तीभावाने धुतले आणि पुन्हां अेकदा अतीव आदरानं लोटांगण घालून तो म्हणाला.

आज मेरे भाग खुल गये, पंडतजी, आपके पाव मेरे घरको लगे, आप अराम करो मै बस्तीमे जाकर साथीदारोको बुलाता हूं, अभी आया.

असं सांगून तो दैत्य घाईघईने गेला. आपिणघेतलेल ब्राम्हणाचं सोंग आत्ता नीट पार पाडलं पाहिजे नाहीतर अपली धडगत नाही असंठरवून बनारसीदासने गाठोडयातली अेक पांढरी चादर बाहेर काढली. त्या चादरीच्या दशा काढून घेवून

.९६.

हातानी पीळ घालून त्याची तीन जानवी तयार केली. आणि त्या दोघांच्या व स्वतःच्या गळ्यात अडकवून टाकली, इ पोपडीच्या बाहेर थोडासा चिखलं होता तो भस्माप्रमाणे अंगावर लावून घेतला, आणि तिघेही स्तोत्र म्हणत बसले सोंग मात्र चांगल सजल होतं आत्ता.

घोडयाच्या टापांचा आवाज अैकू आला आणि कांहीवेळतच ती दरोडेखोर त्यांचा यजमान आपल्या वीस साथीदारांना घेवून तिथे आला.

त्या सर्वांनी या तिघांना वारंवार नमस्कार केला. आपल्या बरोबर आणलेले दूध जंगली कंद, रानातील फळं त्यांच्यासमोर भेट म्हणून ठेवले.

त्यानां तोंड भरुन आशिर्वाद देवून त्या तिघानी दूध व फळांचा समाचार घेतला.

तोपर्यन्त चांगलाच उजाडलं होतं,

पंडतजी आपको किधर जाना हे ?

फिरोजाबाद जाना है रास्ता

चलिये, हम राह दिखाते है

म्हणून यांची बोचकी स्वतःच्या खांद्यावर घेवून ते दारोडेखोर वत्याचे साथीदार त्यांच्याबरोबर जंगलातून वाट काढत मुख्य रस्तयावर आले.

फतेपूरला जाणार तो रस्ता पाहिल्याबरोबर रात्रभराची काळीज कातणारी भिती दूर झाली.

पंडतजी आपका दर्सन फिर कब मिलेगा

तो क्रुर, काळाकभिन्न पहाडासारखा दरोडेखोर लोण्याहून मऊ होवून पायावर डोकं टैकवून भाबडेपणानं बनारसीदासला विचारीत होता.

आत्तां मात्र त्या तिघानी त्याला अगदी अंतःकरणापासून आशिर्वाद दिला.

(क्रमशः)

शतायुषी हो बाबा

.९७.

शहर बनारस, काशी, वाराणसी,

विद्वेतेचे माहेरघर, पुण्यमय अशा गंगोत्रीची अखंड माया लाभलेली नगरी.

सोन्याचांदीच्या जरतारी कलात्मक विणींनं नटलेल्या शालूची बाजारपेठ

घरोघरी माग पडलेले, कुशल कारागीरांचा अवघा प्राण त्या विणायला घेतलेल्या शालूच्या पदरावरील मोरात, काढावर उलगडत जाणाऱ्या नाजूक नक्षीत, झळझळणाऱ्या रेशमी धाग्यात अडकलेला.

त्या वस्त्रांना घडवताना वर्षानुवर्षाची असंख्य घटकापळं काळच्या वाहत्या नदीत बूडून गेलेली.

नक्षीकाम करताकरताच डोळ्यांच्या ज्योति मालवत चाललेल्या सशक्त हातांची मागावरची पकड हळूहळू ढिली होत जावून त्या हाताना कधी कंम सुटू लागला हे कळतही नसे.

त्या महावस्त्रांची दुनियाच और होती. लावण्यावतीचे अंगकान्ती खुलवणारी नववधूची मर्यादा संभाळून तिला श्रृंगारणारी ती वस्त्रे सुंदर, नेत्रदीपक आणि तलम असायची.

आयुष्याचा शेवट गंगेच्या सानिध्यात व्हावा, थकलेल्या देहाची जीर्ण वस्त्रे गंगेच्या प्रवाहात फेकून द्यावी या उद्येशाने तिथे आलेले जीवन यात्री.

मठामठातून अकू येणारा वेदमंत्राचा घोष, घाटाघाटावर ब्राम्हणांची स्नान संध्या, विश्वेश्वराच्या मंदिराकडे जाणारी भाविकांची रीघ या सर्व गोष्टीमुळे बनारस शहराच रुप विविधरंगी झालेलं होतं.

.९८.

बनारस नगरी, तीर्थकाराची जन्मभूमी, या पुण्यभूमिनं महामानव पार्श्वनाथाचा जन्मोत्सव अनुभवंला, स्वर्गातील देवता व इंद्रानी येवून केलेला.

तो अपूर्व सोहळा पाहिला. तसेच भगवंताचं वैराग्यही पाहिलं, या सान्या अनमोल स्मरित बनारसच्या मातीच्या कणाकणात सुवर्ण होवून मिसळून गेल्यात, गंगेच्या लहरी लहरीतून प्राणवायूप्रमाणे अकरूप होवून गेल्यात.

असंख्य वर्षे होवून गेली तरीही गंगा अजूनही तीर्थकारांची स्तुती स्तोत्रे गाताना हर्षाने कल्लोळत असते.

बनारसदासानी या नगरीत पाऊल ठेवलं न या अनुभूत अशा भावनांनी त्याचं हृदय उचंबळून आलं.

त्यांचं नांवही इथेच बदललं नव्हतं कां ? या आठवणींनं त्याला मोहरून गेल्यासारखं वाटलं.

भगवान पार्श्वनाथाच्या मंदिरात जावून त्यांच्या वीतरागी मूर्तीसमोर उभे राहिल्यानंतर अक आगळीच शांती मनातनातून झिरपत आत आंत खोल हृदयाच्या गाभ्यात अतरत आहे असा अभूतपूर्व उत्कट अनुभव त्याला आला.

कितीतरी वेळ डोळे मिटून तो तसाच उभा, दर्शन करून तो नरात्मला म्हणाला.

नरोत्तम आजपर्यन्तचं आपलं वागणं दोरा छटलेल्या पतंगाप्रमाणे होतं नाही कां ? पण इथं आल्यावर वाटतं की प्रभुसूमोर प्रतिज्ञा करुन सन्मार्गानं जावं.

खरं आहे तुझं, जे सुख संयमात असतं ते भोगात नाही, आज आपण पार्श्वनाथ भगवंताना साक्षी ठेवून व्रत घेवू या.

.९९.

हो, आजपासून आम्ही कोणत्याहि प्रकारच्या पालेभाज्या खाणार नाही, दर अष्टमी चतुर्दशीला उपवास करूं, णमोकार मंत्राचा जप रोज अेकशेआठ वेळा करु, आणि धर्मदाय खाती दान म्हणून रोज अर्धा पैसा काढून ठेवूं.

पार्श्वनाथाच्या प्रतिमेला साक्षी ठेवून हे नियम घेतले, आजपासून आपण खरे जैन श्रावक झालो या भावनेने त्यांना कृतकृत झाल्यासारखे वाटले.

भोग भागतातना अनुभवण्याचा आनंद त्या क्षणापूरता पण त्यापायी भागाव्या लागणाऱ्या यातना दीर्घकाळ असतात, तर त्यागातून मिळणारं समाधान हे निभेळ, निराकुल असतं याची प्राचिती बनारसीदासला आली भूतकाळात घडलेल्या चुका, स्वतःच्या मनातील अपप्रवृत्ती यापासून मुक्ता मिळाल्यासारखे वाटून तो नव्या जीवनानुभवाला सामोरा गेला.

बनारसमधलं वास्तव्य कांही दिवसासाठीच होतं, तरीही अनिश्चित कालाचं होतं म्हणून राहण्यासाठी अेक जागा बघितली चांगल्या वस्तीत जिनमंदिरापासून जवळ अेक घर मिळाले, भाढंही पारवडण्या सारखं होतं.

बनारसचा व्यापार यशस्वी होवूं लागला, नरोत्तम बरोबरची भागिदारी फलद्रूप झाली. हातात चार पैसे खेळूं लागलें, होणारी ओढताना, परखड कमी झाली. याचा आनंद तर होताच पण त्याहूनही मोलाची गोष्ट बनारसीदासाला मिळाला होती, ती म्हणजे नरोत्तम सारखा निर्मळ मनाचा मित्र लाभ ला ही त्याच्या आधिकाधिक घडणाऱ्या सहवासातून त्याचं निस्वार्थ हृदय, त्याचा साधेपणा, सरळ वृत्ती, मित्राकरीता सर्वस्व अर्पण करण्याचा स्वभाव, त्याच्या मनातली ऋजुता आणि पापभिरुपणा याचं दर्शन बनारसीदासाला झाले आणि तोहि त्याचा जिवाभावाचा मित्र बनला.

.१००.

अशा नरोत्तमच्या सहवासामुळेच बनारसचं वास्तव्य सुखद झालं होतं.

बाजारपेठेत जाऊन जडजवाहराची विक्री करणे, हिशेब ठेवणे उधारी वसूल करणे या व्यापात दिवस कसा सुपून जाई हे कळतही नव्हते.

बनारसीदास पुन्हां अेकदा सावरला. त्याच्या पिताजीच्या इच्छेप्रमाणे त्याच्या आयुष्याची घडण आता घडली होती, या व्यापारात मिळालेल्या नफ्याचे कांही पैसे घेवून मध्यंतरी तो जौनपुरास गेला. खरगसेन खुप आनंद झाला, आपला लाडका मुलगा मार्गाला लागला हे पाहून त्यांच्या डोळ्यात आनंदाश्रु आले.

रात्री ते दोघे सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलत बसले. मधल्या दुर्दैवी काळातल्या त्याच्या हाज अपेष्टा त्यानं पिताजीना सांगितल्या. कारण यापूर्वी त्यानं कांही नीट कळवलंच नव्हतं, अेक तर त्यामूळे पिताजीना मनस्ताप होईल आणि दुसरं म्हणजे आपलं अपयश सांगण्याची त्याला लाज वाटत होती, आज मात्र त्या दुःखाची कहाणी सांगितली गेली.

ते अैकून खरगनसेच्या कोमल हृदयावर आघात झाला आणि ते मूर्च्छितच झाले. बनारसीदासनं त्यांची समजूत घातली, वार्डट दिवस गेले आहेत आणि आपला चांगला काळ आला आहे असं पुन्हां पुन्हां सांगितलं तेव्हां कूठे त्यांचं वात्सल पितृहृदय थान्यावर आलं.

चार दिवस घरी सर्वांच्या सहवासात राहून तो परत आला. अलीकडे त्याची पत्रं नियमितपणे जौनपुरास जात असत. तिकडचे क्षेम समाचारही वेळोवेळी समजत असे.

परन्तु या दोन महिन्यात तिकडची कांही हालहवाल कळलीच नव्हती त्यामुळे बनारसीदास काळजीत होता.

.१०१.

खैराबादचही कांही कळलं नव्हतं, त्याची पत्नी गर्भवती होती, तिच्या प्रसुतिची वेळही जवळ येवून ठेपलेली, या आधीची तिन्ही मुलं जन्मल्या बरोबर त्याच्या आशेची निराशा करुन कायमची दूर गेली होती, त्यामुळे या खेपूस आशा वाटत होती.

तिला चांगल्या वैद्याचं औषध द्यावं असं त्यानं तीनचार महिन्यापूर्वीच आपल्या सासऱ्याला कळवलं होतं आणि कांही पैसाही पाठविले होते.

यावेळी जन्मलेले बालक सुखरूप वाढेल अशी आशा त्याला होती.

सारी कामं आटपून घरी आलं की रात्रीच्या अेकान्तात अस्वस्थता वाटू लागे, जीवनातील उणीव जाणवे.

व्यापारासाठी वर्षानुवर्षे घरापासून दूर राहायचं, गृहिणीवाचूनच हे दिवस काढायचे. हे रोजचचं झालं होतं, हे कसलं जीवन ?

दिवसभर अेकप्रकारच्या ताणाखाली वावरायचं, घरी आल्यावर हातानचं खिचडी, रोटली कांहीतरी करुन भुकेलं पोट भरायचं कर्म करायचं, आणि रात्री पथारी पसरुन दुसऱ्या दिवशीच्या लाभहानीची चिंता करीत झोपायचं, ना कुटुंब ना संसार !

या सर्व गोष्टीना तो आत्तां कंटाळला होता. त्यानं मनाशी निश्चतपणे ठरवलेलं, अेकदा चांगला जम बसला की तिला घेवून यायचं, संसार मांडायचा.

तिच्यावर आजवर झालेल्या अन्यायाचं, उपेक्षेचं परिमार्जन करायचं.

ते दिवस फार दूर नव्हते.

नरोत्तम बाहेरुन आला तेव्हां बनारसीदास या विचारातच मग्न होवून गूंतलेल, त्याची चाहूलही याला लागली नाही.

.१०२.

ही चिटठी घे भाई, जौरपूरावरुन आलीय, बाजारात हरीलाल भेटला होता त्यानं दिलीय तुझ्यासाठी.

नरोत्तम त्याच्याजवळ बसत म्हणाला, त्याच्याकडून लिफाफा घेवून त्याची कड काळजीपूर्वक फाडून आतली चिटठी काडली.

वाचत असताना अेकाअेकी त्याचं शरीर थरथरुं लागलं, मंद्रेवर वेदनांचा सागर ऊळून आला. छातीत गुदमरलेला हुंदका आकान्तानं फुटला न दुसऱ्याच क्षणी तो बेहोष झाला.

नरोत्तमानं घाईघाईनं माटातलं पाणी आणलं, त्याच्या चेहऱ्यावर शिंपडलं, आणि त्या पत्रावरुन दृष्टी फिरविली.

ती करुण बातमी वाचून नरोत्तमच्या डोळ्यातूनही अश्रुधारा सुरु झाल्या. बनारसी सावध झाला. त्याची स्थिती तर वेछ्यागतच झाली.

नरोत्तम त्याची समजूत घालीत त्याला आवरत राहिला.

बनारसीदासची पत्नी प्रसूत होताना तिचा व नवजात बालकाचा दुर्दैवी मृत्यु ओढावला होता. त्याच्या शोकाला सीमा राहिली नाही. कांही क्षणापूर्वीच त्यांना कोणती स्वप्न पाहिली होती ? कसे मनारथ केले होते आणि प्रत्यक्षात हा कोणता प्रसंग त्याच्यावर ओढावला होता ? हा धक्का असह्य होता.

त्याचं हृदय दुःखानं व त्यापेक्षाही अनुतापानं जळत राहिलं होतं.

त्या घरात रात्रीच्या अंधारात कीतीतरी वेळ ते दोघे अेखाद्या भंगलेल्या मूर्तिसारखे निःशब्द बसून राहिले.

बनारसीदासला सारं सारं आठवित राहिलं, तिच्या सहवासातील खैराबादचे ते दिवस तिने त्याच्या कठीण परिस्थितीत दिलेला आधार, तिच्या मनाचा मोठेपणा, तिचं पतिप्रेम, तिची सेवावृत्ती यां स्मृतीनं तो विव्हल होवून गेला.

.१०३.

खरं म्हणजे त्याला अेक रत्न मिळालं होतं त्याची किंमत प्रथम कळलीच नव्हती, जेव्हां त्याची अमूल्यता कळली त्यावेळीच ते रत्न त्याच्या हातून कायमचं हरवून गेलं, निसटून गेलं.

पुन्हां कधीही न मिळण्यासाठी,

हे ध्यानी आल्याने तो गद्गदत राहिला, उन्मळत राहिला, देठापासून तुटलेल्या फुलाप्रमाणे असहाय्यपणे थरथरत राहिला.

नरोत्तम, तुला काय सांगू रे, तिचे गूण ? कठीण परिस्थितीत असताना मी ज्यावेळी खैराबादला गेलो त्यावेळी ती अेखाद्या देवतेप्रमाणे माझ्या सहाय्यासाठी आली, ती रात्र माझ्या डोळ्यापूढे अजूनही तश्शी उभी आहे.

मी भ्रान्तचित्त होवून निराधार मनस्थितीत तोंड लपवून त्या खोलीत पडून राहिलो होतो.

ती आली अतीवप्रेमानं तिनं विचारलं,

पुढे काय करायचं ठरवलंय तुम्ही ?

काय करायचं ? दारीद्री माणसाचे मनोरथ हे व्यर्थ असतात त्यांना कांही किंमत नसते, कवडीचंही मॉलं नसते.

माझ्या जवळ ना भांडवल ना पैसा, काय करू ? त्यापेक्षा मरण पत्कराव असा विचार मनात येतो मी वैतागून म्हणालो.

छी छी, असं कां बोलता ? हे हि दिवस निघतीलच की, व्यापारात नफा नुकसान होणं हा नशीबाचाच भाग आहे.

माझी समजूत घालीत ती म्हणाली.

मला कांही करायची उमेदच राहिली नाही,

मी असं म्हणाल्यावर ती थरथर कापू लागली. तुम्ही माझाविचार कधी केलाय का ? तिकडून ससुरजीनी

.१०४.

हाकलून लावलं इकडे आले. लग्न झालेल्या मुलीला माहेर परकंय नाही कां ? असं अपमानितपणे इथे माहेरी मी किती दिवस राहू ?

अखादं मूल जरी जगलं असतं तर त्याच्याकडे पाहून तरी मी माझं दुःख विसरले असते.

तुम्ही तिकडे दूर असला तरी कधीतरी ततुमचा व्यापारात जम बसेल, तुम्ही मला घेवून जाल या आशेंवर मी हे दिवस काढते आहे.

आणि तुम्हीच जर असे निराश होवून बसलात तर मी कुणाच्या आधारावर जगू ? कशी जगू ?

ती सात्विक संतापानं बोलू लागली. तिच्या अंतःकरणातील कष्ट उफाळून येत होता.

खरंच माझं चुकलं, तुझा अपराध माझ्याकडून झाला आहे, पण या परिस्थितीत मी काय करू हे सूचेना मला.

मी म्हणालो.

हे पहा मानं दोनशे रुपये दिलेत तुमच्यासाठी, माझ्या जवळचे हे वीस रुपये हे घ्या आणि इथे माल खरेदी करून पुन्हा व्यापाराची सुरुवात करूं.

तिने पैसे दिले, अेव्हढी प्रचंड रक्कम हाती आल्याने मी पुन्हां नव्या जोमानं खरेदी करूं लागलो दिवसभर माल खरेदी करीत होतो आणि रात्री नाममाला आणि अजितनाथांची स्तुती लिहित होतो. त्या काळात तीच माझी स्फुर्ति देवता होती बघ. मी केव्हा कवनशिबी आहे, तिची योग्यता मला फार उशीरा कळली, आणि शेवटी तिची माझी भेटदेखील झाली नाही रे.

.१०५.

हुंदके देत बनारसी नरोत्तमला आपलं दुःख, मनातली व्यथा सांगत होता, तिच्या आठवणीनी हेलावून जाऊन रडत होता.

अशातच पहाट झाली. नरोत्तम त्याचं सांत्वन करीत होता पण त्याचे शब्द अपुरेच होते.

नरोत्तम संपली तिची माझी साथ, मला फारफार अकटं वाटतंय, भयाण अंधारात वाट चालणऱ्या पथिकाला दूर अंधारात अखादा दिवा उजडलेला पाहून जसा धीर येतो ना तसा आधार तिने मला त्या पडत्या काळात दिला.

या अकाच रात्रीत मी अकदम प्रौढ झालोय, बदलून गेलोय अस वाटतंय मला.

बनारसीदास हताशपणें म्हणाला.

अरे हे, पाहिलंस कां या लिफाफयात अजून अक पत्र आहे की.
नरोत्तमनं ते पत्र बाहेर काढून त्याच्या हाती देत म्हटले.

पत्र वाचून तो खिन्नपणे हंसला.

त्याच्या पत्नीचं निधन झाल्यावर त्याच्या मेव्हणीशी बनारसीदासनं विवाह करावा म्हणून खैराबादवरून जौनपूरला त्याच्या मेहुणीला पाठवून दिलं होतं, आणि रीतरीवाजाप्रमाणे न्हाव्याबरोबर लग्नाचा नारळ ही पाठविला होता.

पहा नरोत्तम, ती गेली तर तिची जागा घ्यायला तिचीच सख्खी बहीण आली. तिची अर्थी गेली न गेली तोच हिची डोली माझ्या दारात येवून उभी.

सुवासिनीचा श्रृंगार करून ती चित्तेवर चढली तर नववधूची वस्त्रे नेसून ही विवाहवेदीवर चढतेय.

.१०६.

हूं s s यालाच कर्मयोग म्हणतात.

नरोत्तम s s मी हसावं कां रडावं हेहि कळेना आता.

अरे पिताजीनी निदान या पत्राबरोबर तरी ते पत्र पाठवायचं नव्हतं.

अरे , तिच्या मृत्युचं दुःख तरी करु दे मला. तिच्यावर केलेल्या अन्यायाचं परिमार्जन घडणं तर शक्यच नाही आता, पण निदान तिच्यासाठी अश्रु तरी ढाळू दे मला.

तिच्या ऋणातून मूक्त होण्यासाठी हे देखील घडत नाहीय आता

मला असं वाटतंय की माझं मन म्हणजे अेक लोहाराचा चिमटाच आहे.

त्याला अेका क्षणी धगधगीत निखाऱ्यावर लालभडक होईपर्यान्त तापवतात आणि दुसऱ्याच क्षणात पाण्यात बुडवतात ना, तसं आहे माझे.

क्षणात सुखाचा आभास तर क्षणात दुःखाचा उन्मादवायू झाल्या सारखा बनारसीदास बोलत राहिला, भकास नजरेनं शून्यात पहात राहिला.

नरोत्तमचा हात त्याच्या पाठीवरून फिरत राहिला.

.१०७.

कित्येक वर्षानी बनारसीदासानी या ठिकाणी पाऊलं टाकलेलं तोच हंडया झुंबरांनं सजलेला दिवाणखाना, पायाखाली अंथरलेला तोच नरम रुजामा.

बैठकीजवळ ठेवलेली हुक्याची तिपईची तीच होती आणि त्या बैठकीवर बसलेल्या जौनपुराच्या अमीराचं, नबाबाचं नांवही तेच, किलीचखान

पण हा सुलतान तो नव्हे. पूर्वीच्या जुलमी किलीचखानचा हा पुत्र, चीन किलीच खान.

पितापुत्राच्या स्वभावधर्मात जमीनअस्मानाची तफावत होती, तेव्हांचा न आत्ताचा प्रसंगही अेकदम वेगळ.

पूर्वी बनारसीदास इथे आले होते ते अेक असाहाय्य कैदी म्हणून, इतर व्यापाऱ्याकडून व त्यांच्याकडून सोनं नाणं हिरावून घेण्यासाठी त्या किलीचखानानं त्याचे हाल हाल केले होते, आसूडांचे फटके मारायला लावले होते.

आणि आज,

आज कुणी कल्पनाही करुं शकलं नसतं या प्रसंगाची.

असं भविष्य जर कुणी कांही दिवसापूर्वी सांगितलं असतं तर बनारसीदासचा त्यावर मुळीच विश्वास बसला नसता.

त्या जुलमी किलीचखानाकडून त्यांनी ज्याटिकाणी फटके मरमरेतो बेदम फटके खाल्ले होते त्याच जागी हा दुसरा किलीचखान त्यांचा सन्मान करणारा होता. त्यासाठीच त्यांना आमंत्रित केले होते.

त्याचा दरबार भरला, मोठमोठे अम्मलदार , सेनाधिकारी दिवाण, व्यापारी सर्वांची उपस्थिती होती.

.१०८.

आजच्या सत्काराचं आमंत्रण त्या सर्वांना होतं. अमीराच्या खास मर्जीतल्या माणसालाच हा मान मिळत असे.

किलीचखानानं स्वतःच्या हातानं बनारसीदासाच्या अंगावर शिरपावा नावाचं महावस्त्र घातलं आणि त्यांना आलिंगन दिलं.

मस्तकापासून पायापर्यन्त रुळणारं ते किनखापी वस्त्र म्हणजे किलीचखानाच्या स्नेहाच प्रतिक होते.

कर्माची लीला विचित्र आहे, ते मानवाला क्षणात सुखाच्या शिखरावर चढविलं तर दुसऱ्या क्षणी दुःखाच्या गर्तेत लोटून देईल.

क्षणभर सुखाची सावली दईल तर दुसऱ्या क्षणी रणरणत्या उन्हात उभं करील.

कधी आनंदाच्या, अश्वर्याच्या राशी पायाशी ओतून जाईल नाहीतर अंगावरच अकुलतं अेक वस्त्रही ओढून नेईल.

कर्म भयानक शत्रू.

हे आपल्याच करणीचं शुभाशुभ भावनांच फलित असतं याचा अनुभव बनारसीदासाना प्रत्यही येत होता.

मानाचा शिरपावा स्वीकारताना ही जुने दिवस विसरले जात नव्हते, पण कोणतीही वेळ स्थिर रहात नसते, सुखाच्या व दुःखाच्या घटिका येतात तशाच जातात.

हाच किलीचखान कांही महिन्यापूर्वी कामकाजानिमित्त झालेल्या प्रथम भेटीतच त्यांच्या प्रतिभेवर, काव्यावर आकृष्ट झाला,

अेक उत्कट परन्तु आश्चर्यकारक मैत्री जडली.

बनारसीदास किलीचखानचे कधीमित्र असायचे तरच कधी गुरु, नाममाला, श्रुतबोध, चंडकोष या ग्रंथांचा अभ्यास त्याने बनारसीदासजवळ केला.

तो एक यवन सत्ताधारी परन्तु त्याच्या अंतरात ज्ञानाची तृष्णा जागृत झाली.

.१०९.

हे अति दुर्मिळ व विसंगत होतं.

संस्कृतसारख्या परभाषेविषयीचं त्याची जिज्ञासा बनारसीदासांच्या सहवासात पुरी व्हायची.

लढाया, सत्तास्पर्धा, राजकारण, बाजारबुणग्यांची हांजी हांजी सैनिकाचं बंड, बादशहाची गैरमर्जी या सर्व चक्रव्यूहात अडकलेल्या त्याच्या मनाला अँक वेगळंच सुख या कविच्या सहवासात मिळत असे.

या सर्व ताणतणावांच्या पलीकडे जाऊन मनाची शांति मिळत असे त्याचं मूल्य किलीचखानाला मनोमन कळले होतं, तेव्हापासून त्याचा आदर दुणावला होता.

कविराज, आवो गले मिले

म्हणून किलीचखाननं त्यांना प्रेमभरानं अलिंगन दिले व आपल्या शेजारी बसवून घेतलं, त्याच्या डोळ्यातून निरतिशय स्नेहाचे झरे ओसंडून आले होते.

दोस्त वही होता है जो जिंदादिल होता है^६ कूछ लोगोंके बातोंमे आकर मै दोस्तीका नाता भूल गया था इसलिये मै दिलगीर हूँ^६

आपल्या हृदयातलं वैषम्य बोलून दाखवित किलीचखान म्हणाला त्यानं निर्मळ मनानं आपली चूक उघडपणे चार प्रतिष्ठित लोकात कबूल केली.

बनारसीदासची नजर नकळतच दिवाणखान्यात कोपऱ्यात बसलेल्या चंदरामाच्या चेहऱ्याकडे गेली, त्याच्या डोळ्यात भय दाटून आलं होतं, चेहरा काळवंडून गेला, घामानं शरीर डबडबून गेलं, ते पाहून बनारसीदासाना कांही महिन्यापूर्वीचं ते दुष्ट नाटय आठवलं.

.११०.

चंदराम किलीचखानाच्या मर्जीतला माणूस, व्यापाऱ्यांकडून नजराणे वसून करायचे खानाच्या नांवावर आणि त्यातला मोठा हिस्सा आपणच हडप करायचा. खानाची दहशत लोकांना घालायची आणि स्वतःचं काम करुन घ्यायचं.

हा किलीचखान विचारी, दयाळू, न्यायी होता परन्तु पूर्वीच्या खानाचा छळ, त्यावेळी आलेला कटू अनुभव लोक अजून विसरले नव्हते.

न जाणो याचं मन फिरलं तर पुन्हा देशोधडीला जाण्याची पाळी यायला नको म्हणून त्याची मर्जी संभाळण्यासाठी वेळोवेळी त्याला किंमती भेटी देत.

बनारसी, नरोत्तम ज्यावेळी जौनपुरास आले त्यावेळी या चंदरामानं त्यांच्याकडूनही कांही निमतानं धन उकळले. परन्तु खानाची व बनारसदासची मैत्री झाली त्यावेळी त्याचं स्वार्थी मन भडकून उठलं. इतकी वर्षे खानाची सेवा करुनही त्याचं स्थान अद्यापही नोकराचंच होतं.

आणि आत्ता आत्ता आलेला हा बनारसी खानाच्या गळ्यातल. जणूं ताईत बनला ही गोष्ट त्याच्या सहनशक्तीच्या पलीकडची होती. तो बनारसीचा तीव्र द्वेष करु लागला, त्याचा मत्सर करुं लागला.

रात्रंदिवस तो द्वेषाचा अग्नीत जळून तळमळत राहिला.

कांहीही करुन खानापासून याला दूर केलं पाहिजे, त्या दोघात वितुष्ट आणलं पाहिजे, त्यांच्या मैत्रीत अंतर पाडलं पाहिजे, त्यांच्यावर खानाची गैरमर्जी होईल असं कांहीतरी घडलं पाहिजे, नाहीतर आपण घडवलं पाहिजे असा निश्चय त्यान केला.

ती संधी चंद्रामाला लवकरच मिळाली, ती शरदपौर्णिमेची रात्र होती, चंद्रानं आपलं चांदण अंखाद्या दानी पुरुषाप्रमाणे आसमन्तात उधळलं होतं, शीतल उज्वल चांदण्याच कारंज उसळलं होतं.

.१११.

आणि त्याच्या तुषाराची बरसात अंगावर घेत खान बसला होता, सुखद अशा त्या चांदण्यात बसला असताना खानाला बनारसीदासांची कविला अकण्याची उत्कट इच्छा झाली.

हवेलीच्या गच्चीवर पांढऱ्या शुभ्र चादरीनं आच्छादून बैठक घातली होती. गुलाबांच्या फुलांच्या माळा त्यावर सजवून भाळल्या होत्या, मोगऱ्याच्या मधुर सुगंधानं वातावरणात अेक वेगळीच धुंदी जाणवत होती पुढच्या अंथरलेल्या जमखान्यावर वाळ्याचं अत्तर शिंपडलं होतं.

ते चांदणं, तो सुवास आणि बनारसीदासच्या कविता, हे तिन्ही अेकत्र आलं तर काय बहार होईल या इच्छेनं त्यानं चंद्रामाला बोलवलं.

चंद्रराम, कविराजके घर जाके उन्हे बुलाओ आजकी रात बहोत हसीन है, जी चाहता है की कुछ महफिल जम जाये,

जी हूजूर

म्हणून चंद्रराम बनारसीदासच्या घराकडे निघाले,

आवो चंदाराम, क्या बात है ?

त्यांनी चंद्ररामाचं स्वागत केलं.

अमीरसाहबने आपको याद किया है ! आज पूनमकी रात है, सुनने सुनानेको उनका जी करता है, आपको बुलाया है.

बैठकीवर बसत चंद्ररामानं सांगितलं,

.११२.

भाई चंद्रराम, इस वक्त हुजूरके पास आनेमे मुझे बहोत खुशी होगी लेकिन नरत्तमको बहोत तेज बुखार है, सुबहसे आख नही खोली, इस हालतमे उसेछोडकर मै कैसे आ सकता हूँ

मै हूजरकी माफी चाहाता हूँ

त्यांचा निरोप घेवून चंद्रराम निघून गेला.

बनारसीदासच्या डोळ्यासमोर खानाच्या गच्चीवरची चांदण्यात नाहलेली महफिल उभी राहिली पण नरोत्तमला या स्थितीत सोडून जायंचं त्यांना अमानुषपणाचं वाटलं.

त्याला इथे अशा स्थितीत टाकून गेलो असतो तर त्याचं चित्त तिथे रमलं नसतं, जीवाची रस्सीखेच झाली असती.

आणि सर्वात महत्वाचं म्हणजे नरात्तम ला यावेळी त्याची अतिशय गरज होती.

सुखाच्यावेळी सारेच मित्र असतात पण मैत्रीची खरी परीक्षा होते ती संकटकाळीच सुखाचे साथी असतात सारेच पण दुःखाच्या वेळी सोबत करणारे दुर्मिळ.

आपल्यावर जर असा प्रसंग ओढावला असता आणि नरोत्तम आपल्याला टाकून गेला असता तर आपल्याला कसं वाटलं असतं या भावनेनं त्यांनी खानाचं आमंत्रण नम्रपणे नाकारलं.

वैद्याकडून आणलेलं औषधं त्यांनी नरोत्तमलाला पाजवलं आणि त्याचे पाय चेपीत तें बसून राहिले.

.११३.

घरापासून कुटुंबातल्या मायेच्या माणसापासून दूर राहिलेल्या नरोत्तमाला याक्षणी बनारसीदासांच्या मायेचा तो स्पर्श कुरवाळत राहिला, धीर देत राहिला, तापाच्या ग्लानीत अंथरुणावर पडलेल्या त्याच्या शरीराला सुखवित राहिला. त्यामुळे तापाचा दाह कांहीसा सुसह्य वाटू लागला.

झोप तूं आत्तां, किती वेळ बसणार ?

क्षीण स्वरात नरोत्तम म्हणाला, गेले आठ दिवस त्याला ज्वर होता त्यामुळे भयंकर अशक्तपणा आलेला.

झोपतो, पण बघ तुझा घाम मी पुसून काढतो, उद्या तुझा ज्वर उतरेल बघ आत्ताच कमी झालाय

त्या मायेच्या शब्दानं नरोत्तमच्या काळजात गहिवर दाटून येवून तो डोळ्यातून ओघळला.

बनारसी, तू जायचं माझ्यासाठी अमीराचं आमंत्रण नाकारलस ! तूं जायचं होतंस

त्या चा कातर स्वर.

छे अशा महफिली काय पुन्हां होतील ! आजची नाही झाली तर उद्या होईल पण तुला सोडून कसा जाऊ ? तूं झोप आत्ता, कसलाहि विचार करूं नकोस, तूं सकाळपर्यंत बरा होशील, झोप बनारसदासनी त्याच्या अंगावर शाल घालून म्हटलं.

.११४.

किलिचखान संतापानं बेभान झाला, त्याच्या मनांत, शरीरात क्रोध श्रुमसुं लागला, त्याच्यासमोर खाली मान घालून चंद्रराम अदबीनं उभा होता. खानानं अविश्वासानं विचारलं.

तू क्या बकता है ? कवीराजने ऐसा कहों ?

जी हुजूर

ये नहीं हो सकता, वो ऐसा बोल नहीं सकता

लेकिन हुजूर

तूम जाओ चंद्रराम, इस वक्त मुझे अकेला रहने दो, और सुनो, आजकी महफिल नहीं होंगी, सबको कहो

चंदराम झटकन निघून गेला, त्याचं काम झालं होतं, आता त्या बनारसीला अमीराचा हिसका कळेल, उद्या सकाळी जप्ती नाही आली तर माझं नावं चंदराम नव्हे.

अमीराची मर्जी बसल्यानं फार माजला होता काय ? आता त्याची दुष्मनी बघशील ?

चंदरामच्या मनांत असं संभाषण चाललं हांते, त्याच्या चेहऱ्यावर सूडाचं विकृत समाधान होतं.

खानानं उद्वेगानं आपलं मस्तक हाताच्या तळवयानं दाबलं, ज्याला आपण जिवलग मानलं आपली अमिरी, हुद्या विसरुन त्याच्याशी बरोबरीनं वागले, त्याला अंतःकरणापासूनची खरी दोस्ती दिली तोच आपला मित्र बनारसीदास आज आपण प्रेमानं महफिलीचं आमंत्रण दिल्यावर या चंदरामासमोर म्हणाला.

तुझ्या अमीरच्या लहरीप्रमाणे तिथे यायला मी कांही त्याचा नोकर नाही.

.११५.

हा उद्यामपणा कां ? माझ्या दोस्ताची ही किंमत ? या विचारानं खानाचा संताप अनावर झाला क्रोधाची लहर त्याच्या मनामधून दौडत गेली.

इब्राहम तो गरजला.

जी हुजूर

वाकून कुर्निसात करीत इब्राहम म्हणाला.

कल सुबह तुम चार सिपाही लेके बनारसीके घर जाओ उसका बेपारका माल कब्जेमे लेके उसको हमारे शहरके बाहर निकालो और कोडे मार मारकर हैराण करो हरामजादेको.

जी हुजूर, जैसा आपका हुक्म

इब्राहिम निघून गेला, खानाचा राग निवळत गेला, नीट चौकशी न करता आपण कोणता हुकूम दिला याचं भान त्याला आलं.

छं, आपण असं वागायला नको होतं, आपल्या मनातली इन्सानियत जागी असेल तर असं वागण बरोबर नाही.

मग आदमी आणि सैतान यात फरक काय राहिला ? याच बनारसीदासजवळ आपण शिकलो नाही कां ? क्षमा हे सारे मानवाच्या आत्म्याचे गुण आहेत हे त्यानं आपल्याला दाखवून दिलं.

आपल्या मनालाहि ते नकळतच पटत गेलं, त्यामुळे त्याच्या सहवासात आपल्याला अेका वेगळ्याच शांतिचा साक्षात्कार व्हायचा.

आणि हे सारे समजूनही ते विसरुन आपण आज सैतानासारखं वागलो.

हे कशासाठी तर माझा हुकूम मानला नाही म्हणून स्वतःच्या अंकारासाठी आपण त्याचं जीवन उध्वस्त करायला निघालोत.

खरं म्हणजे हीच माझ्या जिगरदोस्तीची इम्तीहान होती, सच्चा दोस्त कसा असतो ? आपण आतां वागलो तसा ?

नाही, मुळीच नाही,

आपण असे वागलो तर त्या खुदाच्या दरबारांत गुन्हेगार ठरूं,

.११६.

अक पाक इन्सान म्हणून तिथे जागा मिळणार नाही तिथे आपल्याला,
या विचारानं खान व्यग्र झाला, त्याचं काळीज पश्चातापानं पोळून गेलं, त्यानं इब्राहमला बोलवले.

इब्राहम s s

जी हुजूर s s

तूम कल सुबह बनारसीके घर नहीं जाओगे, मैंने आपना हुक्म वापस ले लिया है

जी हुजूर s s

आश्चर्य चकित होवून इब्राहिम निघून गेला.

तिसऱ्या दिवशी बनारसीदास खानास भेटायला आले, त्या रात्री नरोत्तम आजारी असल्याने आपण येवू शकलो नाही, आपल्यामुळे कहफिलीचा बेरंग झाला असल्यास हुजूरानी माफ करावं , असं म्हणून दिलगिरी व्यक्त केली.

खानानं पुन्हां अकदा त्यानी काय निरोप दिला होता ते विचारलं, त्याचं उत्तर अकून खानाचे हृदय स्वच्छ झालं, उदलं सुरलं किल्मिषही नाहीसं झालं.

तो ये सब वो झूठे , हरामखोर चंदरामकी चाल है उसकी करामत थी बेमानीका नतीजा क्या होता है उसे मैं अब दिखाऊंगा.

अमीरसाहब, मेरी आपके पास अक बिनती है

क्या है बोलो भाई

चंदरामको सजा मत देना,

अच्छ तुम्हारे लिये मैं मंजूर करता हूं, नहीं तो हरामजादेको अच्छ सबका दिखाता.

.११७.

जाने दिजिये अमीरसाब, इस दुनियामे कुछ अच्छी बाते होती है तो कुछ बुरी भी रहती है ऐसा तो हमेशा होताही रहताहै चलिये, उस दिनकी महफिल आज हो जाये.

उस दिन तो महफिलही नहीं हुवी, हमारे कविराजके बिना कैसी महफिल ? क्या बीना चॉदके रात रोशन होती है ?

आपके बिना जी नहीं लगता था, आपने तो हमारी अच्छी खासी इम्तिहान ले ली, ना जाने क्या होता और आपके नजरोंसे हम गिरते.

खुदाने हमें अच्छी सलाह दी थी^६

त्या दिवशी जे घडलं ते प्रांजळपणे सांगून बनारसीदासाना किलीचखानानं स्नेहभरानं अलिंगन दिलं. आणि नरोत्तमची सेवा करण्यासाठी कहफिलीचा मोह टाळला म्हणून त्यांची तारीफ केली.

या क्षणी दरबारात सिरपावाचं मानाचं महावस्त्र स्वीकारताना ते सारं कांहीमनात घोगावत होतं.

खान व बनारसीदासाना दैवदुर्लभ अशा निर्मळ, निरपेक्ष निस्वार्थ स्नेहभावनेचा साक्षात्कार घडलेला.

.११८.

अबे ये बम्मन केबच्चे, बम्मन हो या ठग किसे ठगाते हो, चलो ठानेमें.

कोनारचा कोतवाल त्या दोन ब्राम्हणासमोर उभा राहून शिव्या घालीत होता, त्याचा मुळातच क्रुर असलेला चेहरा व्रोधाने अधिकच भेसूर दिसत होता.

कोतवालासोबत आलेल्या दिवाणनं त्याला आवरण्याचा बराच प्रयत्न केला पण त्याचा परिणाम उलटाच झाला आणि आगीत तेल पडून आग भडकावी तसं झालं, त्याचाच संताप पराकोटीला पोहचला अधिकच चिडून तो दिवाणाला म्हणाला.

मुझे मालूम है, ये ठगोंकी टोली है टोली, सबको खतम करना चाहिये
कोतवालाच्या या बोलण्यानं बनारसीदासाना कांहीशी धास्तीच वाटू लागली.

कारण सुलतान, दिवाण, कोतवाल या सर्वांच्या अस्मानी सुलतानीचा अनुभव त्याना कित्येकदा आला होता, या हुकुमशाहानी कारण नसतानाही कित्येक निरपराध्यांचे प्राण घेतलेले त्यांनी डोळ्यांनी पाहिलेले.

अेखाद्याच्या मालमत्तेची हानि करणं, त्याचं घरदार लुटून त्याला आयुष्यातून उठवणं हा तर त्या लोकांचा आवडता छंद होता,

आज पुन्हां नेमकंया लोकांच्या तावडीत सापडणं झालं.

महिनाभरापूवीच आगच्याहून नेमिदास शहाचं टपाल आलं होतं, मागचा हिशेब पूर्ण करायचा होता तसच नव्या व्यापारासाठीही सध्या उत्तम संधी आहे त्यासाठी आपण त्वरीत यावं असं त्यांनी बनारसीदासाना कळविलेले.

त्याप्रमाणेसारीजमवाजमव करुन ते निघाले होते,

.११९.

त्याच्यासोबत दोन माहेश्वरी व्यापारी, मथुरेचे दोन ब्राम्हण व अेक नोकर होता.

सर्वांनी अेकत्र प्रवास करायचं अस त्यांनी ठरवलं होतं कारण अेकटया दुकटयानं प्रवार करणं धोक्याचं होतं.

त्याप्रमाणे प्रवास करीत असताना मघाशीच संध्याकाळी या कोनार गांवी त्यांनी मुक्काम केला होता.

अेका सराईत बाडबिस्तारा पसरण्याइतकी जागा त्यांना मिळाली.

बरोबर आणलेली शिदोरी खाऊन त्यांनी आपली पथारी, पसरली आल्या आल्याच मथुरेचे ते दोन्ही ब्राम्हण कुटैतरी पसार झाले होते.

शेजारच्या पथारीवर पडलेल्या माहेश्वरीशी बनारसदासंचे संभाषण चाललेलं, व्यापार या प्रिय विषयावार ते बोलत होते, अखेर व्यापार म्हणजे भरती ओहोटी सारखा आहे. नफा नुकसान त्याप्रमाणेच होते असं त्यांच्यात अेकमत झालं.

सरईत मागच्या झाडीत चालले ली रानकिड्यांची किरकीर अधिक तिव्र झाली तेव्हां रात्र बरीच झाली असावी हे त्यांच्या ध्यानी आले.

भगवन्ताच नामस्मरण करीत बनारसदासानी आपले डोळे मिटले कांही वेळ होतो न होतो तोच सराईच्या दिशेनं गलका अैकू आला.

अंथरुणावरुन उटून ते ओसरीवर आले समोरच्या अंधुक प्रकाशात त्यांना दिसलं की अेका कोतवालानं त्यांच्याबरोबर आलेल्या मथुरेच्या. ब्राम्हणांचं बखोटं पकडलेलं आणि त्यांच्यावर शिव्यांचा वर्षाव सुरु आहे.

.१२०.

त्या भरीला अधून मधून अेखाद्या ठोशाचा प्रसाद अशी त्या ब्राम्हणांची अवस्था ते फार भेदरुन गेलेले.

त्यांच्या मागे कौनार गावतल्या कांही लोकांचा जमाव चिडून उभा होता.

अहो, काय झालं ? या ब्राम्हणाना तुम्ही कां पकडलंत ?

कसा बसा धीर अेकवटून त्यांनी कोतवालाला विचारलं.

ये साले बम्मन चोर है, झुटे पैसे देते है हमारे गाववालोंको ठगाते है^६ ये बदमाषको हम छोडेंगे नही, और ये सब इनके साथी दिखते है^६

हमे तो बेपारी है, आगरा जा रहे, जौनपुरमे हमारा मकान, दुकान है

बनारसीदास म्हणाले.

वो बादमे देखा जायेगा, पहिले हथकडी लगावो.

कोतवालानं शिपायांना सांगितलं.

अैसा मत करना, हम ठग नहीं है^६

बनारसीदासांच्या शब्दातला खरेपणा दिवाणाला कळला, तो म्हणाला

अरे बाबा, पहिले इनका कहना तो सुनो

वो कुछ नहीं चलेगा मेरे सामने , ये ठग अैसेही कहते रहते है

इतना तो करो, ये लोग कुछ गवाह तो देगे, फिर सुबह देखा जायेगा

.१२१.

दिवाणच्या या शहाणपणाच्या शब्दामुळे, आधी विथरलेला तो कोतवाल जरासा ताळ्यावर आला, त्याने त्या दोन्ही ब्राम्हणाना आत ढकललं आणि बाहेर शिपायांचा पहारा बसवून तो निघून गेला.

अरे, काय प्रकार आहे ते सांगा तरी, तूमच्यामुळे सर्वावरच संकट आलय.

बनारसीदासनी विचारल्याबरोबर त्या दोघांच्या डोळ्यातून अश्रु वाहू लागले.

भाईसाब, आमची चूक झाली, इथून बाजारात जावून आम्ही अेका रुपायची मोड करुन घेतली, तिथेच मिठाई घेवून आम्ही अेका वेश्येकडे गेलो.

आमचा पाठलाग करीत तो दुकानदार तिथे आला आणि म्हणू लागला की तुम्ही मघाशी दिलेला रुपया खोटा आहे, तुम्ही मला फसवलंत त्यांन तो रुपया आम्हाला दाखवला पण तो कांही आम्ही दिलेला नव्हता. आम्ही त्याला परोपरीन सांगितलं की आमचा रुपया खराच होता पण तो कांही अकून घ्यायला तयार नव्हता, उलट आमच्या धोतराची झडती घेवून त्यात बांधलेलं पंचवीस रुपये जबरदस्तीन घेवून गेला आणि पुन्हा या कोतवालाला घेवून आला.

खरं सांगतो, देवाची शपथ घेवून सांगतो की दुकानदारांन आमचे खरे पंचवीस रुपये काढून घेवून त्यांत स्वतःजवळचे खोटे घातले आणि तेच कोतवालाला दाखवून आमच्यावर हे कुभांड रचले आहे.
आम्हाला लुबाडून आमच्यावर त्या दुकानदारांन खोटा आळ घेतलाय.

आम्हाला कुटून दुर्बुद्धी सुचली आणि आम्ही त्या बाईकडे गेलो असं झालयं.

.१२२.

हे प्रभो, वेश्यागमनाच्या पापाचं प्रायश्चित आम्हाला ताबडतोब मिळालं. पैसेही गेले न प्राणावर बेतले.
हे सांगून त्यांनी दुःखावेगाने जमिनीवर लोळण घेतली.

बाबानो, सकाळी काय होतय कुणास ठावूक ? सर्वांचंच वाटोळं व्हायची वेळ आलीय, आत्ता या गांवात, कुटून पुरावा घायचा. इथे तर आपल्या ओळखीचं कुणी नाही.

बनारसीदास काळजीने म्ळणाले, चिंताग्रस्त हेवून सारेजण रात्रभर जागत बसले, सर्वांची झोप उडून गेली होती, पहाट झाली.

शिपाई बेमुर्तमण आंत शिरले.

देखो, तुम लोगकेलिये सब तय्यारीया हो चुकी है

बनारसीदासानी अंगणात पाहिलं तर तिथ अकोणीस सूळ तयार होते, सरईतल्या प्रवाशांची संख्या तेव्हाच होती.

मरण समोर येवून ठाकलं होतं, त्याना बाकुल्या दाखवित उभं होंतं, अशा मार्गानं येणारा मृत्यु त्यांना नको होता. अशी मौत नको होती.

कांहीच अपराध नसताना अखाद्या चोरदरोडेखोरांप्रमाणे सूळवर चढून मरायचं नव्हतं, हे कसलं प्राक्तन आपल्या नशीबी आलंय या भावनेनं ते व्याकुळ झाले प्राणभायानं भयभीत झाले.

ते दोघे ब्राम्हण तर हाय खावून धाय मोकलून रडू लागले.

तेव्हायात माहेश्वरी म्हणाला.

मला आत्ता आठवलंय की माझ्या भ्वाच्या सासुरवाडीचे नातलाग या गावात राहतात, भावाच्या लग्नाच्यावेळी माझी त्यांची ओळखही झाली होती.

मग कालच हे सांगायला काय झालं होतं ?

.१२३.

या आकस्मिक प्रकारानं मी पार भांबावून गेलो होतो. म्हणून काल कांही सुचलचं नाही. आत्ता संकटातून सुटका होईल म्हणून त्यांनी सुटकेचा निश्वास टाकला.

सकाळी दिवाण व कोतवाल आल्यावर त्यांना त्या महेश्वरीने गावतली ओळख सांगितली, दिवाणांन ताबडतोब त्या लोकांना बोलवलं, ओळख पटल्यावर सर्वांची सुटका झाली.

मघाशी मृत्यूच्या भीतीनं सर्वांच्या डोळ्यात अश्रु उभे होते आणि आत्ता या संकटातून सुटल्याचे आनंदाश्रु आले. सुळ उपटून घेवून शिपाई निघून गेले, अपेक्षाभंग झाल्याने कोतवालही तणतणत निघून गेला.

दिवाण थोडासा मागे रेंगाळला, बनारसीदासाना तो म्हणाला.

आमचा हा कोतवाल म्हणजे फारच विक्षिप्त प्राणी आहे, त्याने आपणा सर्वांना निष्कारण मनस्ताप दिला याबद्दल मी दिलगीर आहे. तुमच्यासारख्या सज्जन लोकांना त्रास देणे मला आवडत नाही.

त्या दुकानदाराची बदमाशी मला कळली आहे. त्याची पाळमुळं मी खणून काढीन.

बराय येतो मी पुन्हां जाताना इथे उतरणार आहात ना ? त्यावेळी तुमची व्यवस्था मी स्वतः जातीने करीन, बराय येतो मी.

त्यांचा निरोप घेवून दिवाण निघून गेला, आत्ता या गांवात अेक क्षणभरही थांबण्याची कुणाची इच्छा नव्हती.

माहेश्वरीच्या नातेवाईकानी खूप आग्रह केला म्हणून त्याच्या घरी सारे नाशत्यास गेले.

बनारसदासानी सात शेर फुलेल घेतल आणि दिवाण, कोतवाल, आधिकारी यांना भेट म्हणून दिलं, त्या सुगंधी

.१२४.

अत्तराच्या भेटीने ते फारच खुष झाले. ते गेलेले रुपये परत मिळालील कां असे विचारले असता ते म्हणाले, तुम्ही जिवंत सुटला आहात याचा आनंद माना, मिठाई खाऊन आणि मित्राना वाटून हा आनंद साजरा करा. यावर कांही बोलणं च शक्य नव्हतं ते परतले, पण ते दोन्ही ब्राम्हण मात्र अतिशय अस्वस्थ झाले होते. आग्रा जचळ आलं तसं निरोप घेण्याच्या वेळी त्या दोघानी बनारसीच्या पायावर लोळणच घेतली, आकान्त करीत ते म्हणाले.

आमचे सर्व पैसे गेले, तुम्हीतरी दया करा आणि आम्हाला पैसा द्या अरे, पण आम्ही काय करणार ? खरं म्हणजे आमचा काय संबंध ? उलट तुमच्या मुखपणाने आम्ही देखील संकटात सापडलो.

बनारसीदासच्या या बोलण्यावर धाय मोकलून रडत ते म्हणाले तुम्ही जर आम्हाला रुपये दिले नाहीत तर तुमच्यासामोर या यमुनेत उडी मारून आम्ही जीव देऊ, मग ब्राम्हणाच्या हत्येचं पाप तुम्हाला लागेल बनारसीदास आणि माहेश्वरी यांनी दोघांनी मिळून स्वतःच्या खिशातले पंचवीस रुपये दिले तेव्हा आनंदाने अशिर्वाद देवून ते ब्राम्हण निघून गेले.

बनारसीदास मात्र या निष्कारण बसलेल्या भुर्दंडाबद्दल अक्कलखाती खर्च म्हणून बसले. असंगाशी संग झाला हो ना. ?

.१२५.

दुसऱ्या दिवशीच आगऱ्याचा मुक्काम येणार होता. आत्ता या प्रवासाच्या दगदगीतून सुटका होणार, नव्या भागीदाराबरोबर नवे करार होणार आणि बऱ्याच दिवसानंतर नरोत्तमाची भेट होणार म्हणून बनारसीदास आनंदित झालेले.

नरोत्तम त्यांचा जिवलग मित्र, त्याची भेट हा स्वतःच्या आयुष्यातला अेक भाग्यशाली योगायोग होता असं त्याना वाटत होतं.

असा निरपेक्ष मित्र लाभण, उदार मनाचा स्नेही लाभण म्हणजे अेक अमूल्य रत्न मिळाल्यासारखं दुर्मिळ होत.

माता पिता पत्नी या सर्वांहूनही त्याचं मित्रप्रेम आगळं होतं, संकटात, विकटप्रसंगी त्यानं धिर दिला होता. बनारसीदासांचा स्वभाव गुणदोष, त्यांची प्रतिभा सारं काही जाणून घेवून नरोत्तमनं त्यांच्या मैत्रीचा स्वीकार केला होता.

हे स्वकीयाना कधीही उमजलं नव्हतं कारण नातेसंबंधाच्या विविध अपेक्षा तिथे निर्माण होत. त्या अपेक्षा पूर्ण झाल्या तर कौतुक, प्रेम मिळे, आणि त्यात अयशस्वी झाले तर अनेक दोष माथ्यावर लादले जात, नालायकी सिध्द होई.

निव्वळ अशा स्नेहाचं सं जीवन फक्त नरोत्तमकडूनच मिळालं होतं.

कुटुंब सोडून महिनो नमहिने आगऱ्याला राहणं सुसहय झालं होतं ते केवळ नरोत्तमच्या सहवासामुळे .

बनारसीदास नरात्तमच्या आठवणीत रंगून गेले, रस्त्यावरचा फुफाटा उडत होता. गरम हवेचे झोत शरीरावर झोपावत होते, अंगावर धुळ साचत होती, माथ्यावरून उन्हाचा कडाका कोसळत होता तरी याची यत्किंचितही जाणीव त्यांना नव्हती.

समोरुन येऊ लागलेला व्यापाऱ्यांचा छोटासा जथा त्यांच्या समोरच थांबला तेंव्हा ते भानावर आले.

.१२६.

अेकमेकाची विचारपूस झाली, ते लोक परवा आगऱ्याहून निघून अलाहाबादकडे चालले होते.

आगऱ्याच्या मंडळीचं कुशल बनारसीदासनी विचारलं तेव्हा एक व्यापारी म्हणाला.

ठीक आहे. सगळं , हं वरं आठवलं, तिथल्या बेनीदास खोबरानी हे टपाल दिलयं तुम्हाला.

त्यानं खिशातून चिड्डी काढून त्यांच्या हाती दिली पत्र वाचता वाचता प्राणाच्या आकान्तांनं बनारसीदासने ओरडून दुःख वेगानं खालच्या रस्त्यावरून धुळीतच बसकन मारली.

काय ? नरोत्तम मरण पावला, नरोत्तम मेला पत्रातले ते शब्द त्यांच्या मस्तकात पुन्हां पुन्हा घाव घालू लागले, आणि ते वेदना आक्रमेश मरुन डोळ्यावाटे वाहू लागली.

माझा नरोत्तम कसा गेला ? मला भेटल्याशिवाय तो कां गेला ? माझ्यावर रुसून मला अेकटं सोडून गेला ? हाय हाय s s हे काय घडलं ?

नरोत्तम , तू हे काय केलंस रे !

नरोत्तम s s

त्यांचा शोक त्या अनपेक्षित धक्यानं अनावर झाला. साऱ्यांनी त्याचं सांत्वन करण्याचा प्रयत्न केला. पुढचा प्रवास लागलीच सुरुं करणं भाग होतं, नाहीतर मुक्कामाचं ठिकाणं येण्यापूर्वीच रात्र झाली अवती त्यातून या रात्रीही चांदण्या नव्हत्या, अमावस्येला दोनच दिवस कमी होते त्यामुळे ताबडतोब प्रवास सुरु झाला.

प्रवास सुरु झाला पण त्याचं मन नरोत्तमच्या आठवणीशीच घुटमळत होतं.

.१२७.

त्याना नरोत्तमची पहिली भेट आठवली व त्यानंतरच्या अनेक भेटी त्याच्या सहवासातील आंब्याच्या झाडाच्या सावली सारखे ते शीतल दिवस, सारं कांही मनात रुंजी घालू लागलं.

माणूस जातो पण त्याच्या स्मृति हृदयात कायम राहतात.

नरोत्तम म्हणजे त्यांचा दुसरा प्राण, तो त्यांना सोडून आता कायमचा निघून गेला होता, कुणास ठारक ? वियोगाचं दुःख राहनं करणं अेव्हढच त्याच्या हाती होतं.

त्याच्या गुणावर व स्नेहावर लुब्ध होवून त्यांनी अेक काव्य केलं होतं ते याक्षणी त्यानं आठवलं.

त्या काव्यामधून नरोत्तम ही अक्षरं त्यांनी मोठया कुशलतेनं गुंफुन त्याच्या गुणांचं वर्णन केलं होतं.

पण आता ते सारं त्यांच्या नजरे आड कायमचं गेलं होतं. फुल सुकून त्याचा सुवास उडून गेला होता.

त्याच्या व नरोत्तमच्या मैत्रीची कसोटी पाहणारा अेक प्रसंग त्यांना आठवला.

ते दोघे जौनपूरला होते तेव्हाची ही गोष्ट, अेक दिवस नरोत्तमला आगन्यावरुन त्याच्या वडिलांचं पत्र आलं.

नरोत्तमनं ते वाचलं तेव्हां त्याच्या चेहऱ्यावरचा भाव झरझर बदलत राहिला क्रोध, दुःख, आगतिकता यानं तो बेचैन झाला.

गंभीर मुद्रेनं त्यानं ते पत्र बनारसीदासना वाचायला दिले नरोत्तमच्या वडिलांनी बेनीदासनी त्याला लिहीलं होतं,

खरगसेन आणि बनारसी हे अड्डल बदमाष आहेत, तूं भोळ आहेस, ते दोघं तुला आपल्या मोहजालात अडकवून फसवून लुबाडतील तूं त्यांच्या संगतीत मुळीच राहू नकोस, यापूढे तूं त्यांची संगत सोडली नाहीस तर तू कफल्लक होशील. ते तुला भिकेला लावतील हे नक्की. यासाठीच मी तुला सावध करीत आहे. तुला जर कांही बुध्दी असेल तर तूं त्यांच्यापासून तात्काळ दूर हो.

.१२८.

ते विषारी पत्र वाचून त्यांच्या मनाला अपार वेदना झाल्या पण त्यांनी आपली मनशांती ढळू दिली नाही. ते नरोत्तम ला म्हणले.. हे पहा नरोत्तम , ते तूझे वडिल आहेत आणि तुझ्या कल्याणाची त्यांना चिंता वाटणं साहजिक आहे.

त्यांच्या मनात आमच्या विषयी असे किल्मिष आहे तर तू यांच्या इच्छेनुसार वागावेसं हे उत्तम पित्याची आज्ञा पाळणे हा पुत्राचा धर्म आहे. ते तुझं कर्तव्यच आहे.

नरोत्तमच्या डोळ्यातून अश्रु ओघळू लागले.

नाही बनारसी, माझ्या वडिलांना तुझी पारख झालेली नाही, तू त्यांना क्षमा कर.

तू मला वडिलांपेक्षाहि जवळचा आहेस, तूं मला दूर लोटू नकोस त्यांनी लिहलेल्या या पत्राबद्दल मी तुझी क्षमा मागतो पण आपल्या मैत्रीत अंतर येवू देवू नकोस.

बनारसीदासना नरोत्तमच्या निष्पाप हृदयाची पूर्ण कल्पना आली न त्याक्षणापासून त्यांच्या मैत्रीचं बंधन अधिकच दृढ झालं.

त्यावेळी बनारसीदासांचे वडील आजारी असल्याने त्यांना तिथेच रहावे लागले नरोत्तमच आगन्याला अेकटाच परतला जाताना त्यांना तीनतीनदा बजावलं.

पिताजीची प्रकृती ठीक होताच तू लागलीच आगन्याला ये, मी तुझी वाट पाहतोय.

तो आगन्याला गेल्यावर कांही दिवसांनी खरगसेन आसन्नमरण झाले. पिताजिंच्या मृत्यू आत्ता अटळ आहे याची कल्पना बनारसदासना आली.

त्यानी जडअंतःकरणाने समाजाच्या प्रथेप्रमाणे सर्व नातेवाईकांच्या घरी फळे व भाजी पाठविली.

.१२९.

अेक दिवशी खरगसेनाचं निधन झालं. बनारसीदासांवरच मायेचं अनमोल छत्र हरपलं.

त्यांच्या भविष्याची चिंता करणारे, त्यांच्यावर उदंड माया करणारे, त्यांच्या गैर वागणुकीबद्दल खंत करणारे तरीहि त्यांना मनापासूनच्या ममतेनं आशीर्वाद देणारे त्यांचे पिताजी त्यांना कायमचे अंतरले होते. आपण या जगाला पोरकेड्डालो या भावनेनें दारुण असे दुःख त्यांना झाले.

कालान्तराने त्या दुःखाचा घाव हळूहळू भरत आला, त्याची तीव्रता थोडीशी ओसरली, आत्ता व्यापारधंद्याचं कांहीतरी पाहायला हवं होतं, असं दुःख करुन हातपाय गाळून घरात बसल तर प्रपंच कसा चालणार ?

हा विचार करुन ते पून्हां आगन्याकडे निघाले. पितृनिधनाचं दुःख त्यांनी मोठया कष्टानं बाजूला सारलं. आणि आज नरोत्तमवर मृत्यूचा अकाली घाला पडला होता.

बनारसीदासाना वाटलं सर्वस्व हरवले आहे, या स्वार्थी दुनियेत आपण अगदी अेकाकी पडलो आहोत, आत्ता आपल्याला कोणताहि आधार राहिलेला नाही .

आपलं मन उजाड उध्वस्त झालंय. आग्रा जवळ आलं, यमुनेचं निळं सावळं पात्र दिसूं लागलं. आणि नरोत्तमच्या स्मृतीनं त्यांच्यावर आक्रमण वेलं.

यापुढे आगन्यात त्यांची वाट पाहणारा जिवलग नरोत्तम नसणार, त्यांच्या व्यथा जाणून घेणारा, सुख दुःखात साथ देणारा परममित्र नसणार या विदारक सत्यानं त्याचं हृदय विदिर्ण झाले.

आणि त्यांच्या मनाने अेकच आकान्त मांडला, मांडला.

नरोत्तम, नरोत्तम S S.

.१३०.

प्रीतसी न पाती कोऊ, प्रेमसे न फुल और
चित्तसो न चंदन, सनेहसी न दोहरा

हृदयसो न आसन, सहजसौ न सिंहासन
भावसी न सौंज और सून्यसौ न गेहरा

सीलसौ सनान नाही, ध्यासौ न धूप और
ग्यानसौ न दीपक, अग्यान तमको हरा

मनसी न माला कोऊ, सोहं सो न जाप और
आतमासौ देव नाही, देहसौ न देहरा

प्रेमासारखं पुष्प या जगांत दुसरं कोणताहि नाही,

स्नेहासारखा दौरा नाही, हृदया सारखं आसपन नाही,
शीलव्रतासारखं स्नान नाही की ध्यानासारखं धूप नाही,
मनासारखी माळ नाही सो हं s s सारखा जप नाही,
आत्म्यासारखा देव नाही आणि देहा सारखं मंदिर नाही.